

8824

NORRBOTTEN

Nederkalix

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Lundbäck, Ernst, 1935

Svar på ULMA:s frågelista 27
Åkerns beredning

50 bl. 4:o
4 fotogr.

8824

1.

Skerns beredning i nederkalixmålet.

Meddelare: Johan Kurbom, född 1844 i Ytterbyn, Nederkalix, och bosatt där sedan födslen.

G. O. Lundbäck, född 1878 i samma by och bosatt där sedan födslen.

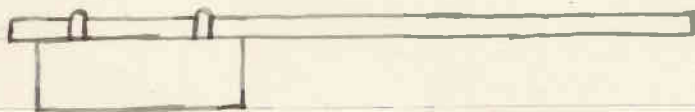
I. Jordbruksredskap.

Någon sammanfattande benämning för jordbruksredskap finns ej i nkn. Ordet *tyydyöm* (koll.) "kördon" omfattar alla slags körredskap ej blott jordbruksredskap.

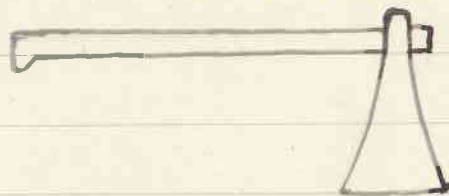
Handredskap.

En hacka av unig. samma typ som fig. 2 i frågelistan nr 30, men vanligen ej spetsig, har sedan gammalt använts inom

Nederkalix' socken. Den kallas "jorddyka", *jōrd-
dyks* (-a; -el.-u, -en) f. och användes mest
vid nyodling av luviga, stubbiga eller sten-
bundna myrvar, där man inte kan köra med
plog. Att hacka med "jorddyka" kallas att
"gräfta", *gräft* (*gräfte*, *gräfte*). Torvar ön-
derhackas också med "jorddyka". Förr användes
till detta arbete en "torvyxa", *tårvyks* (-a;
-el.-u, -en) f. (se fig!). Vid bortröjning av
stubbvar högg man av rötterna med hvarsmid-
da "bratkyxor", *bratkyks* f.

Torvyxa, Nederkalix.

Bratkyxa, d:o.

Även "flåhackor" ha använts

vid jordens bearbetning, flåhåk (-a; -el.
-u, -en) f. De voro unq. 6 tum breda.

Flåhåka.

Jordyxor och flåhåkor voro
festsatta vid skaftet med järnring, "krämpan"
och bultar. "Krämpan", krämpan [-a; -el. -u,
-en) f. är järnstödet på undersidan av skaf-
tet. Att håka loss stenar med och till att
upplockra ^{hård} jord hade man en "korp", korp
[-en; -el. -u, -an) m.

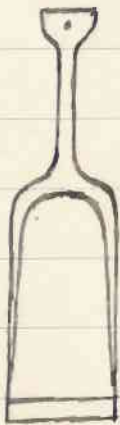
Till att mylla ned säd, hade
man en "harvpinvräfsa", harvpinvräfs
[-a; -el. -u, -en) f. Den såg ut som en vax

lig räfsa men var klumpigare. 'Pinnarna',
 pinnar [-; ¹ el. -u, -an] m., voro av järn,
 hemsnidda och fyrkantiga, samt smalnade
 upptill. Deras övre ände var svampå räfs-
 kammen el. "räfshalsen", räfskäm [-n; - el. -u,
 -an] m., böjd till en ögla, varigenom de
 fasthöllos vid kammen. Det fanns olika stor-
 lekar av "harvpinnräfsorna". De större kalla-
 des "grovharvpinnräfsor", grovharvpinnräfsor.
 Det var dessa, som användes vid nedmyllning
 av säd. De kunde också användas till att
 sönderdela gödseln ned, sedan denna sprutts
 över åkern, och till att räfsa ned "fär-
 kätte", förtgät [-n; - el. -u, -an] m. i plog-
 färorna vid plöjning. Detta senare arbete ut-
 fördes vanligen av en pojke. ("Färkätte" = fär-
 spillning och däri intrampat spillhö m. o.)
 En grepe benämnes i rikm.

stygffel (stygfla, - el. -flu; -flew) f.
 "skyffel". Eftersom greparna mest användas
 vid spridning och jämnning av gödsel, kallas
 de ofta "dyngskyfflar", ~~dyngstygffel~~ (sg.)
 Greparna voro hemsidda och hade två
 el. tre klar, "ångar", ak (-en; - el. -u, -an)
 m. - 'Spade' heter i nkm. spora (-n; - el.
 -u; -ran) m. De äldre typerna voro av
 trä med järnskoning. Skoningen kallades
 "bräd", brä (-re; -, -ra) n. Den platta delen
 benämndes "blad", blar (-e; -, -a) n. och
 skftet "tröd", trour (-e; -, -a) n. Blad
 och tröd voro i ett stycke. - 'Skovel' heter
 skävet (-vta; - el. -vta, -vten) f. En dy-
 lik gjordes av trä och skoddes oftast med
 järnplåt. Användes den till att skotta snö
 med, kallades den snöskävet f. 'snöskovel',
 och om den begagnades till att skotta ut

gödsel med från ladugården föttskåvet
 "fåhuskovel" el. "mökaskåvet" "mökaskovel"
 (av möka = skotta).

"Täckdiksspade", tēk dēk sspōra m.,
 och "täckdikskopa", tēk dēk sskōp (-a; -
 el. -u, -en) f. äro helt moderna redskap.

Träskovel.

Vid stenbrytning använde man
 "järnstör", järnstör (-n; -el. -u,
 -an) m. Dessa hade en pilspets-
 formig utvidgning i nedre änden.
 Tyngre stenar vägde man upp
 med en trästäng, vars ena ända
 var skedd med en hästsko, för
 att den skulle gripa bra i ste-
 nen. En dylik stäng kallades "rom-
 sa", rōmsa (rōmsa; - el. rōmsu,
 rōmsen) f. Mycket stora stenar
 sprängdes därigenom, att man eld-

de dem heta och sedan hällde vatten över dem. Senare sprängde man stenar med bergskrut och därefter med dynamit. Vid borrar använde man stemborrar, sten növar (-η; -el. -u, -an) m. "stennavare" och stenslög (-a; -el. -u, -en) f. "stenslägga". En stor och tung slägga begagnades till att slå loss vid marken fastfrossna stenar, så de skulle köras bort på vintern. En sådan slägga kallades "måkare", måkar (-η; -el. -u, -an) m.

Körvedokar. På vintern förslades stenarna bort på 'stendrög', stendrög (-a; -el. -u, -en) f. el. block drög (-a; -el. -u, -en) f. 'drög'. Drögen var en låg kälke, bestående av två medlar och en botten av plankor ovanpå dem. Näste man köra bort större stenar på bar mark, använde man en drög, som gick på rullar. En sådan benämndes "björn", björn (-; -el. -u, -an) m.

Landsmålsarkivet Uppsala 8824
Ernst Lundbäck. 1935. NEDERKALIX

NB.
Frgl. 27

Framför ett körredskap, som saknar skaklar, måste dragaren spännas fast i en dragordning, som kallas "rede" re (re; -, ~~el.~~ -ra) n. På vintern användes ett större och tyngre "rede", "vinterrede", væ n ter ræ, men på sommaren ett mindre, vö a n ræ re n. "vårandedet" [vö a n (-a) f. = "våranden", sävingsarbetet]. Ett rede består av två 'skaklar', skj ä k e t (skjäkta; - el. -tu, -ten) f., och ett tvärstycke, "axeln", ä k s ä t (-n; - el. -tu, -an) m. I främre delen av skaklarna finnas hål för de från selen utgående dragstropparna, genom vilka "redet" fastsättes vid dragaren. Hålen kallas "ardhål", ä t h ä t (-t; -, -a) n. och dragstropparna "arder", ä t (ä; - el. -u, -en) f. På mitten av ^{axeln} sätter ett beslag med tillhörande ^{ögla} varmed "redet" fastsättes

vid körredskapet. Bestaget jämte öglan kallas för "luga", *lūgu* (-; -r, -ru) f. "Lugan" är numera alltid av järn men gjordes förr av en björkvidja. En del jordbruksredskap, t. ex. harvar och plogar, äro försedda med brok, på vilka öglan hakas direkt, så redskapet skall användas, men andra ha liksom "redet" en "luga". "Redlugans" ögla instickes då i redskapets ögla underifrån och fastsättes med ett "skakelträ", *skjälketrē* (-re; -, -a) n., som införas i "redets" ögla. Ett till "redet" hörande smide benämnes "redsmidet", *rēsmdēre* n. best. f. sg.

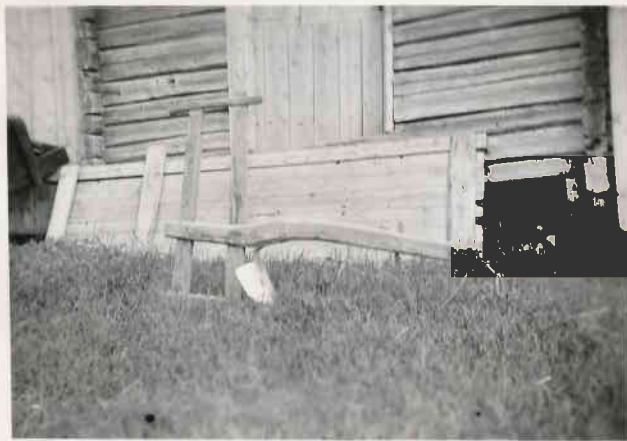
Reden tillverkas av björk, emedan detta träslag är kraftigare än gran och furu. — Draglinor användas endast i slätkmaskiner. De kallas

skakelträ. "siljor", *sīlj* [sāj₂ljaj; - el. sāj₂ljju

Uviret lūgu
"vidjetluga."

särligen) f. Svängel användes knappast
förr, då man nästan aldrig körde med par-
hästar, men numera kommer den ofta till
användning. Den kallas "balans", balans(-u;
-el. -u, -an) m.

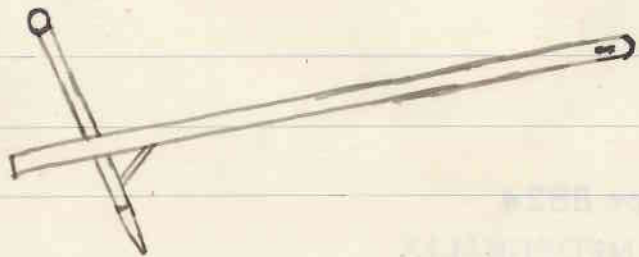
Potatis satte man med spade
eller med ett slags ärder, som kallas "myll",
myll (-u; ¹ el. ² u, ³ an) m. (se fotografi
och teckning!) Den

"Potatismyll."

vanligaste typen är
den, som fotografiet
utvisar. Längsstycket
i denna kallas "ås",
ås (-u; ¹ el. ² u, -an)
m. och de uppstå-
ende styckena mellan
denna och handtaget
"uppståndare", öpp

ständer (-ij; - el. -u, -an) m. Den plöjande delen är av järn och benämnes "bill", beild (-ij; - el. -u, -an) m. Framtill på äsen sitter en anordning för att reglera "myllens" djupgående, den s.k. "hasafoten", hosa föyt (-ij; - el. -föter, -an el. -fötren) m. Handtag "myll" heter hantägl (-ij; - , -a) m. Att köra med st. tryckes med mäyl (mäyle, mäyle) "mylla". Om en "myll" är lagom snedställd, så att den lätt skär ned i jorden, säges den ha "gott drag", gat dräg (-ij; - , -a) m. En myll kan också vara av

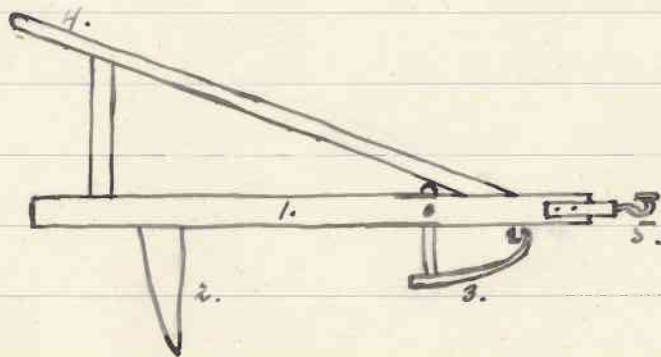
"Potatis myll."

den typ, som vidstående teckning utvisar. Denna typ är ej så vanlig, emedan den måste skötas av två man,

en kusk och en, som styr "myllan".

En annan ärdes var av samma typ som fig. 18 i frågelistan n: 27. Den kallades at (-ru; \triangle el. $\dot{\text{t}}u$, $\dot{\text{a}}n$ / m. "al". Antalet klor var tre eller fem. Den förra typen kallades "trekloal", träkloal, och den senare "femkloal", fämkloal. "Men" kördes på höstplöjda tegar på våren och avsåg att djupbearbeta jorden, ersatte fjäderharven. Senare har även förekommit, att den dragits med handkraft i mellanrummen mellan plantaderna på roo-åkern, sedan plantorna kommit upp. Därmed har man avsett att hilla undan ogräset.

'Rist' heter i nrm. $r\acute{e}r\acute{e}st$ (-u;
 \hat{a} el. -u, -an) m. Ristens utseende framgår
 av vidstående skiss. Dess delar äro $\acute{a}s$ (-u;
 \hat{a} el. -u, -an) m. "äs",

Rist.

1. äs. 2. "rist". 3. hasafot
 4. handtag. 5. krok.

"själva ristén", $r\acute{e}r\acute{e}st\acute{a}$,
 "hasafotén", $h\acute{o}saf\acute{o}t\acute{a}$,
 "handtagét", $h\acute{a}n\acute{t}\acute{a}g\acute{e}$
 (-e; -, -a) u. och
 dragbroken, $kro\acute{u}k\acute{e}$ (-en;
 \hat{a} el. -u, -an) m.

Risten i egentlig me-
 ning var ofta en bred
 rot, ~~sko~~ som skolls
 med järn. "Hasafoten"

reglerade djupgåendet och var ställbar. Den fast-
 sattes med en pinne tvärs genom äsen. Efter-
 som ristén var gjord av trä, kallas den ofta
 "trärist", $t\acute{r}\acute{e}r\acute{e}st$ m., till skillnad från

mera moderna "riстар". (Frängplojar av t. ex. överumstyp kallas också "riстар"). Risten användes endast till att skära sönder den sega örtmassan vid plöjning av vall eller myodling av myrar. Den underlättade därigenom plojens arbete. Att köra med rist kallas att "riста", räst (rästte, rästte). Genom ristningen skars vallen eller myren sönder i för plojen lagom breda remsor eller "litor". Men "riста" avser äv. själva plöjningen av en vall eller myr, t. ex. räst i trä, "riста ett träde" = "plöja ett träde." ("träde" = vall). Plöjning av öppen åker kallas att "välta", vält (vältte, vältte).

Ordet 'plog' ploug (-en; ploug(g) el. -u, -an) m. användes i ukm. endast i betydelsen snöplog. Jordbruksredskapet heter vält (-u, vält el. -u, -an) m. "vält". För c:a 40 år sedan hade man endast hemsidda "vältar", men

sedan började mera moderna typer att komma
i bruk. De gamla "vältarna" användas ännu i
stor utsträckning vid plöjning av öppen åker.
De kallas nu ökervält m. "åkervält" el. vöran-
vält m. "vörandvält". Moderna plogar t. ex.
överumplogar, användas huvudsakligen vid plöj-
ning av vall el. myr. Eftersom detta arbete kallas
att "rista", rēst, benämnes plogen mest "ristvält",
rēstvält m. Den horisontella delen av

"åkervält" (plog)

"vältens" trästomme
benämnes "ås", os / o; o
o el. osu, osan m.
Till höger om den
denna sitter vänd-
skivan eller "fjölen",
fo / o (-a; -u; -en) f.
Dess utvikna del längst
bakåt kallas "vinge"

välz (i-en; -d. -u, -an) m. och plogens udd
 "välbill", välbt bild (-n; -el. -u, -an). Fram-
 för vändskivan sitter en kniv, knäz (i-en; -
 el. -u, -an) m., som skär sönder marken för plo-
 gen. På bakre delen av isen finnas två "upp-
 ständare", uppständer (-n; -el. -u, -an) m., på
 vilka en tvärslä, tvärträ (-ra; -, -a) "tvärträ",
 är fastsatt, som utgör "handtag", hantäg (-e; -,
 -a) m. På främre delen av "isen" sitter "hosa-
 foten", hosa föt, och dragkroken. Ursprungli-
 gen saknade "vältarna" dragkrok. Den ersattes
 då av en "vidjetuga", vjrtuga (-; -r, -ru) f.
 Välten måste då fastsättas vid "redtugan" med
 "skakelträ".

Vältarna smiddes i orten. En sär-
 skilt skicklig "vältsmid" ansågs en Lidbom i
 Töre vara. Hans vältar gingo under namnet
 "lidbomsvältar", l**id**boms v**äl**t m.

"Vältbilen" blir så smärningom krubbig och måste vässas. Detta sker hos en smed, väs vältbilden, "väs vältbilen" [väs (wäst, west 'vässe')].

På korta sträckor släpas "välten" liiggande med "fiölen" ned. För att främre delen av isen inte skall rötas alltför mycket, är denna ibland försedd med en 'med', mer (-η; $\hat{=}$ el. $\hat{=}$ n, $\hat{=}$ an) m. På längre sträckor transporteras "välten" på släpsläde el. i åkdon.

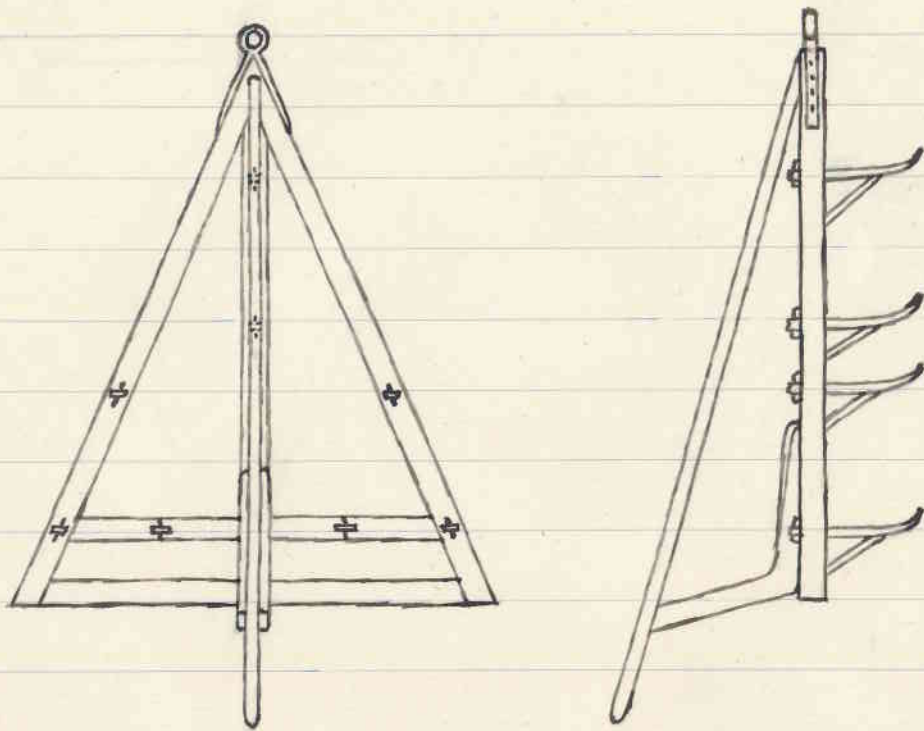
'Sladd' heter i nkm. slad (-η; $\hat{=}$ el. $\hat{=}$ n, $\hat{=}$ an) m. Enklast tänkbara sladd, som används, är en gran med kvarsittande grenar, vilken köides över fältet med toppen först. No. sikten med denna sladdning var att sönderbela gödseln. Metoden förekom endast vid övergödning av vallar. Arbetet kallades att 'sladda', slad (slade, släde). För samma ändamål förekom också,

att man körde ett slags bräddörr över vällen. Körkarlen stod på bakre änden av "dörren", varigenom denna pressades mot marken, så att gödseln sönderdelades.

Det allmänna namnet för 'harv' är härv (-a; -el. -u, -en) f. "harva". En mycket gammal typ är "grevharvan", grev härv f. (sid. 19). Den utgjordes av en triangelformig ram av björk, under vilken vanligen 8 "grev", grev (-a; -i, -a) u, voro fastsatta. Övanpå harven fanns en snedställd "spåk", spåk (-en; -el. -u, -an) m. "spåk". Greven voro intappade i träramen och fasthöllos genom kitar. De stöddes baktil av sneda järnstöd. "Grevharvan" användes ej längre.

En annan lika gammal typ, som ej användes längre, är "gösharvan", gösharv (-a; -el. -u, -en) f. "gösharven" voro av samma slag som i sin "grevharvan" men 12 till antalet.

"Gäsharvans" utseende framgår av fig. å sid. 20.

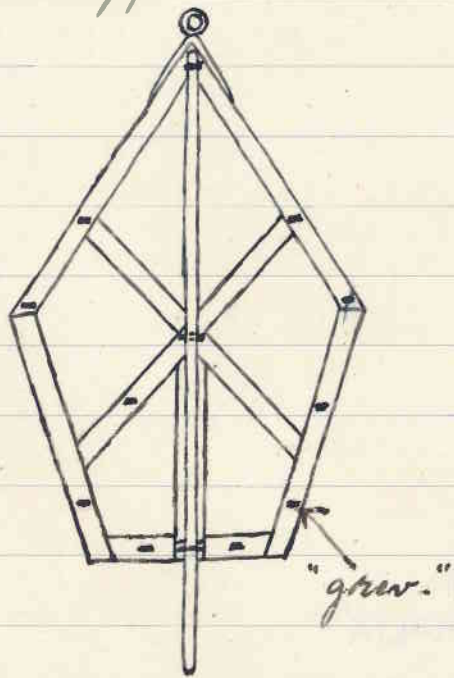

"Grevharva."

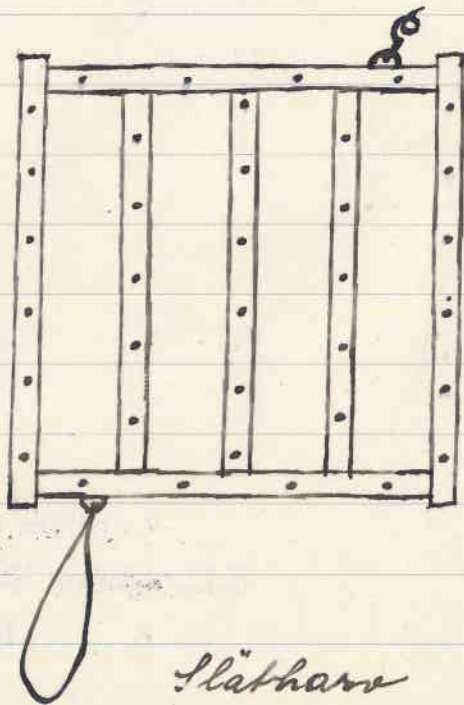
Den gammal typ är också
 "slättharvan", slätthäro f. (fig. sid. 20.) Den
 utgöres av en fyrkantig ram, på vilken spet-
 tiga 'pinnar', peem (-i -d. -u, -an) m., äro

fastsatta. Pinnarnas övre ändar äro böjda till öglor, varigenom de fasthållas vid ramen. "Slåtharvan" styrdes och lyftes med ett rep, fastsatt i bakre änden av busamma. Den användes mest till nedmyllning av säd och harvning av "potatisland", sedan belastas kommit upp. "Slåtharvan" användes ännu.[†]

[†]Kallas äv.
sēsår v f.
"sädesharva"

Säsår

Slåtharva

En gammal harvtyp, som ännu användes, är "rullharvan", räml harv (-a; -el.-u, -en) f. Stommen utgöres av en fyrkantig träram. Inuti denna sitta 3-4 rullar med böjda pinnar. Avståndet mellan rullarna kan regleras. Rullharven köres huvudsakligen på torvig jord för att sönderplocka torvorna men begagnas även till nedmyllning av säd.

Rullharv.

Mera moderna harvar är "fjäderharv", fjäderhär^vf, "spadharv", spadhär^vf, "hankmoharv", hånk. mohär^vf. o. s. v.

Att köra med harv kallas att 'harva', här^v (här^{va}, här^{va}).

Efter sädden tillpackade!

jorden med en vält. Denna kallades "bult",
 bult (-u; $\hat{=}$ el. -u, -an) m. eller "kulstock",
 kulstäk (-en; - el. -u, -an) m. Vältstocken
 benämndes "bultklabb", bultkläb (-en; -
 el. -u, -an) m. Den var slät och gjordes av
 furu, emedan detta träslag var tyngre än
 gran. "Bultklubben" kunde vara hel eller ock-
 så delad på mitten, så att varje halva kun-
 de röra sig oberoende av den andra. Detta
 medförde den fördelen, att jorden ej packa-
 des ihop framför "bulten", så man väntade med
 denna. Den i "klubben" indragna järnaxeln
 kallades 'nål', nol (-a; $\hat{=}$ el. -u, -en) f. Denna
 löpte i ett 'lager', läger (-re; -, -ra) n. Lag-
 ret kunde vara fästat direkt på skaklarna
 eller också på en särskild ram, "kulramen",
 kulräm (-en; - el. -u, -an) m. Denna var för-
 sedd med 'sits' för körkarlen, sets (-u; $\hat{=}$ el.

-u, -an) m. Att köra med vält kallades
att "bulka", bult (bulta, bulte).

"Bult" (utan sits).

Åkerbruksredskapen förvarades under vintern vanligen i den till gården hörande rian eller i ett vagnslider. Mera slarviga bönder kunde låta sina redskap stå ute i snön hela vintern.

II. Slööt- och väsplojning.

Ordet 'åker', åker (-n; - el. -u, åkeran) m. betyder odlad jord, varpå säd

frambringas. I sin vanliga betydelse omfattar ordet såvunda icke 'vall' eller mark, varpå hö odlas. I vissa uttryck kan 'åker' emellertid ha en vidare betydelse, nämligen all odlad mark inom en lags område, f. ex. *slæp kōum* = *slæp åker* "släppa korna ut på åkern". Det nu anförda uttrycket avser det förhållandet, att kreaturen släppas på bete inom lags område, sedan säd och hö inbärgas. Med "tege", *tæg* (-en; -el. -u, -an) m. menas mindre, ^{odlad} jordområde, omgivet av diken, med "kil", *gælt* (-u; -el. -u, -an) m. kilformigt jordområde. Ett dylikt kan också kallas "hörning", *høng* (-en; -el. -u, -an) m. eller "trékanting", *trækjænting* (-en; -el. -u, -an) m. Uttrycken "potatisland", *potætislat* (-e; -, -a) n. och "rovland", *røvlat* (-e; -, -a) n. äro synnerligen vanliga.

Plöja. I st. f. ordet 'plöja' använder nkm.

"välta", vält (välte, vältte). "Rista" asser säson först nämnts plöjning av gräsvall. Höstplöjning förekommer endast i mindre utsträckning. Motsvarande verb är "höstvälta", hästvält. Men "värvälta", vöuvvält, finnes. Höstplöjningen började vanligen någon av de första dagarna i sept. och måste vara avslutad, innan marken frös till. Man började tidigt på morgonen oftast kl. 5 och fortsatte till mörkrets inbrott (På vören plöjde man till kl. 9 och ännu längre). "Vältningen" skedde med en häst, "ristningen" däremot med två. Vid vältning sköttes både tömmen och plojen av en man, vid "ristning" däremot fanns särskild kusk, medan plojen sköttes av en man. Oftast ristade man med trärist före plojen, då man plöjde vall. Detta förekommer ännu, om vallen är särskilt seg. En man ski-

ter då träristen.

På en dag plöjde man ung. 5 kapp-
land, d. v. s. 500 kvadrattammar. 1 kappland =
100 fm². Bönder brukade ibland plöja på för-
tjänst åt lägenhetsägare, som saknade häst.
Därvid erhöles 1:50 kr. i dagspenning för häst
och körsvan (1870-talet). Men oftast lejdes des-
sa lägenhetsägare endast plöjningen av åkern.
Väl och dyl. "gräftades" (= hackades) eller "spada-
des" ("spada", spora = "sönderskära och vända
jord med spade).

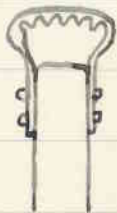
Den ränna, som bildas, där plo-
gen går fram, kallas fär (-a; fär el. -u, -en) f.
"fär", även väl fär "välfär". Den lösskurna
jordskivan benämnes "lita", färlt (-a; - el.
-u, -en) f. Färens bredd regleras av kör-
svanen genom att hästen fär gå närmare el.
längre bort från fäven. Den del "vältar" ha

Landsmålsarkivet Uppsala 8824
Ernst Lundbäck. 1935. NEDERKALIX

NB.

Frgl. 27

särskild "luga", som reglerar plogets gång.
 (Se fig!) Placeras dragkroken längre åt höger, skär ploget bredare skivor, placeras den längre åt vänster däremot smalare. Det upplöjda fältet benämnes "vältan", vältan best. f. sq. el. "ristan", rista best. f. sq.

ett höstplöjt fält kan också kallas "höstan", hosta best. f. sq.

Teqläggning. Plöjning av en teg började ena äret på mitten av tegen, nästa är vid sidorna. I förra fallet plöjde man först en fära på mitten av tegen, varefter den av ploget uppvikna tittan skottades ut över åkern. Därefter vände man med ploget och körde den, så att nästa titta föll ned i färan. Sedan plöjdes en titta på andra sidan färan, vilken föll mot den första tittan, och så fortsatte plöjningen

under ständigt vändning åt höger, tills hela tegen var plöjd. Denne tegläggning försåsom alltid, när en åker lades igen till vall, ty man ville då ha teggen högot på mitten. Detta kallades att "välta ihop teggen", vält houp tegen. Då plöjningen började vid sidorna av teggen, plöjde man först en fara vid vardera kanten längs sidan ~~av~~ teggen, så att bitorna stälpte in emot teggen. Därefter skottades dessa två till ut över åkern, varefter plöjningen fortsatte så, att nästa tiller stälpte ned i farorna. Sedan fortsatte plöjningen under ständigt vändning åt vänster, tills åkern var färdigplöjd. Plöjningen gick alltså åt rakt motsatt håll som de två första farorna. Det nu beskrivna plöjningsättet kallades att "välta ut teggen", vält ut tegen. Vid det förra plöjningsättet blev teggen högot på mitten, det

blev en "vältugg" där, vältugg (-en; -el.
-u, -an) m., vid det senare plöjningsättet
uppstod en rännan i mitten, "vältfären", vält-
fär (-a; -el.-u, -en) f. Denna utjämnades
med spade i möjligaste mån, vilket kallades
att "mocka igen vältfären", mocka of vält-
fära. Den halva av det plöjda fältet, där
fältorna ligga vända åt samma håll, kallas
"väne", vönne (-u; -, -u) m. De stycken,
som vid plöjningen lämnas kvar, vid kort-
ändarna av en teg och som plöjas vinkel-
rät mot tegens längdriktning, kallas "häst-
längder", hästlängd (-a; -el.-u, -en) f. Att
plöja dessa heter "välta hästlängderna, vält
hästlängden. Längre tillbaka "spadades"
hästlängderna (eller "gräftades", om det var vall).

Att plöja under plöjningen hop-
par upp och ej tar ordentligt, uttryckes

med vältn spräznt "välten sprinter"
 [spräznt, sprant (pl. spränt) spränte
 "sprinta"] När den tar för ^{sidled} litet säges den
 "skära ut", stjörä öut och när den tar för
 mycket "skära inät", stjörä éna [stjörä,
 skjar (pl. skör el. sküru) skürz 'skära'].

III. Trädesbruk och gödsling.

lett "träde", trê(r), betyder i nkm.
 vall, d. v. s. igenlagd åker. Terbet trê har
 dock betydelsen låta jorden ligga i träde el. vila.
 Träda förek. ej numera annat än vid nyod-
 ling, då det plöjda fältet får ligga svart ett
 eller två år och ^{därvid} bearbetas med olika jord-
 bruksredskap. För var det emellertid ganska
 vanligt, att en del av gårdens jord fick ligga
 i träda. För att hålla efter ogräset harvades
 trädan två el. tre gånger på sommaren. I
 samband med träddingen brukade man bort.

skaffa skvar från åkern. Större sådana
fingo ligga kvar. En del sprängdes med berg-
krut eller brändes sönder. Sombida grävdes ned.
Dessutom rensade man diken, om så be-
hövdes, rens däck [rãns, rãnsa, rãnsa
'rensa'; däck (-a; -, -a) n. 'dike']. Iuktiga
sänkter i åkern kallades swäck (-a; -el. -u, -en) f.
'svacka'.

Att dika uttrycktes med "lägga upp di-
kena", läg op däck. (låg, låp, lågt 'lägga').
Den, som dikar, kallas däck (-n; -el. -u, -an) m.
Vid större dikningsföretag bjöds man folk från
trakten till arbetet, men oftast utfördes detta
av delägarna själva. - Det första momentet vid
dikning, sedan linorna sträckts, är, att man
utmärker dikeskanten genom att skära i-
genom grästörven med spaki. Det kallas att
"rensa", rena [jfr dikes-reu!]. Nästa mo-

ment blir att "ta av torven", to o tärva
 [tö, tou (pl. tou), tä 'laga']. Därefter "mockar
 man upp ur diket", möka op bodz dä_zken.
 eller "mocka upp dikjorden", möka op dä_zk-
 jö_zka. List göras bottnen och sidorna jämna,
réns bät_z "rensa bottnen", och löga til
 slä_ztan "laga till slänterna" [bät_z (-;
bät_z el. bät_znu, bät_znan) m. 'botten']. slä_znt
 (-_z; slä_znt el. -u, -an) m. 'slänt' = den sluttan-
 de sidan av diket. Dikets kant i dagytan kal-
 las ren [-a; räna el. ränu, ränan) f. 'ren'. Sker-
 renen gjordes så smal som möjligt. Den spa-
 rades endast av nödvång, därför att man inte
 kunde plöja närmare diket.

Olika benämningar på diken
 äro äv laps dä_zk 'avloppsdike', öutlaps-
dä_zk 'utloppsdike', rö dä_zk 'rödike', täg-
dä_zk 'segdike'. Alla diken, som mynnas ut i

ett avloppsdikey, kallas med ett gemensamt namn "tilloppet", *t-löp* (-e; -, -a) m. Ett dikey som går vinkelrätt mot sidodiken, kallas "tvärdike", *twardäyk* n. Större avloppsdikey benämnes *grav* (-a; gröva d. gröva, grövan) m. Mindre, tillfälligt dikey kallas "rindel", *rändel* (-n; -el. -lu, -lan) m. "rännil".

Täckdiken, *täckdäyk*, ha inte förekommit förrän under de sista årtiondena. Numera äro de ganska vanliga i synnerhet på myröddingar. I början grävdes de med spade liksom andra diken. Numera har man särskilda redskap, *täckdäyksespöra* m. "täcksdäyksespade" och *täckdäyksesköp* (-a; -el. -u, -en) f. Förr fylldes man botten av diket med småsten eller gårdselviske, men nu användes huvudsakligen lerrör (sedan 10-15 äs).

Stenen och gärdselväcket täcktes med gravis, för att ej jorden skulle falla ner och täppa till diket. Täckdikedet avslutas med en krumma av trä, "täckdikstrumma", *təkdaəkströum b* (-a; -el. -u, -en) f. eller vanligen blott "krumma" *tröum b* f. Krummans öppning mot avlopps diket kallas *ög* (-a; -, -a) n.

Den ur diket uppstöttade jorden benämnes "dikjord", *däəkjōut* (-a) f. Denna kördes vid större diken ~~diken~~ ut på åkern med härra, annars skottades den direkt ut med spade eller grep, möka ~~ett~~ *däəkjōuta* "skotta ut dikjorden". "Lägga igen gamla diken" heter *leg ot gjäma & däəkka*. "Gott fall" på ett dike uttrycktes med *gat fäl* eller *gat stap* "gott stup" [*fäl* (-a; -, -a) n. *stap* (-a; -, -a) n.]

En bro över ett dike är av enkelt

konstruktion: två tvärstockar, gästak (-en; -el.-u, -an) m. "golvstock", och över dem lagda plankor eller kluvet rundvirke. De på tvärstockarna vilande plankorna kallas "betäckning" betäckning (-a; -el.-u, -en) f. eller "farvirke" farvärk (-e) u. Ofta gjorde man en bro genom att fylla diket med småsten, stenbröu (-; -el.-u, -en) f. 'stenbro'.

'höda' en åker heter dzý (dzýd, dzýt) eller "lygga", býgg (-d, -t). Väl gödd åker säges vara 'fet', fet, motsatsen är mager eller "skrin", skræn. gödsel heter "dynga" dýngdz (-a) f. eller "gödning", dzýngdz (-a) f. Olika slag av gödsel äro kodýngdz "kodyngar", hás + dýngdz, "hästdyngan", och for + z + t m. "färkäcken" (färgöddel jämte där inbrampat spillhö m. m.). tsít (tsít m; -el. -u, -an) m. "kätke". Även uttrycken

föresdäyngza "fähusdyngan" och stäl-
 däyngza "stalldyngan" äro vanliga. Gödsel-
 hög heter 'dyngkas', däyngzskjäs (-a; -kösa,
 el. kösu, -kösan) f., och rummet, där göd-
 seln förvaras "kashus", kjashtës (-a; -, -a) u.
 I detta finnes vanligen en gödselbrunn för
 gödselvattnet, vilken kallas allär, alör (-η;
 - el. -u, -an) m. al (-n) = gödselvattnet. Häst-
 gödseln ansägs bäst för potatis och träd-
 gårdsprodukter. Gödseln utökades ibland med
 hackat gravis och på senare tid även med
 torvskiv eller sönderhackad torv från nyod-
 lade myrar, s. k. röta, röt (-a) f. Kalk och
 konstgödsel ha använts n. 20 år.

Gödselkörning. 'Köra gödsel' heter tsjyr däyngza
 "köra dyngan" [tsjyr (tsjyd, tsjyf) 'köra'] Red-
 skapen vid gödselkörningen voro dyngskyffel
 (= grep), däyngzstjyfel f., däyngzskävel

(-skavta; -el. -vku, -vken) f. och järnstör
 (n; -el. -u, -an) m. "järnstör", om gödselhögen
 var frusen. Gödselu körs ut i en s. k. "vick-
 flake", vickflaka (-n; -el. -u, -ran) m.,
 om marken är bar. "Vickflakens" bakre ände
 kan stjälpas ned till marken, varvid gödselu
 rinner ut ur "flaken", när hästen går fram-
 åt. För c:a 50 år sedan hade man ej dylika
 kärror utan måste skotta ut gödselu med
 gres eller spade. På vintern körs gödselu ut
 i s. k. balkar på släde eller timmerkälkar.
 "Balkar", bälkan best. f. pl. = fyrkantig ram
 av kantställda bräder. De kallas ofta "dyngbal-
 kar", dëŋŋdz bälkan. "Lassa dynga" heter lög-
 opa dëŋŋdz "ligga på dyngan" och den, som
 kör gödselu, kallas "dyngkörare", dëŋŋdz-
 körare (-n; -el. -u, -an) m. Även kvinnor ha
 deltagit i påbassningen av gödsel.

Landsmålsarkivet Uppsala 8824
 Ernst Lundbäck. 1935. NEDERKALIX

NB.

Frgl. 27

"Allada" på kärra. I bakgrunden
"alpump" av trä.

Landsm.Upps.8824
E.Lundbäck.1935.NEDERKALIX
NB,

Gödselvattnet eller "alen", al (-u) m., kördes ut i en tunna, placerad på en släde. Det spriddes med en stor skev över marken, alstäv (-a; -el.-u, -en) f. "alstev". Sedan några tiotal år köres gödselvattnet ut i en särskild för ändamålet konstruerad "allåda", alår (-a; -el.-u, -en) f. Det sprides direkt ur lådan genom en lucka i bakre delen av densamma. Uppfordringen av "alen" ur "allåren" sker med pump, "alpumpen", alpōum (-en; -el.-u, -an) m.

På vintern lades gödseln i stora högar på åkern, vilka sedan kördes ut lass för lass. Men det förekom också, att gödseln fick ligga i enskilda lass på åkern från hösten till våren. De små gödselhögarna måste då flyttas på våren, för att tjälen skulle gå bort på den plats, där de legat. Det kallades

att "flena av", fren-ö (fren "fren" = isgata). Turligen spreds gödseln på våren strax före plöjningen, men ibland även på hösten, sedan ett tunt lager av snö kommit. Iven vallar gödslades ibland = övergödsla, ö^{ver}gödsel.
 - Gödselvattnet användes till övergödning av vallarna. Det hördes ut ibland på vintern, om "allären" inte kunde rymma mera. Den lämpligaste tiden för utkörning av "al" ansågs emellertid vara regniga dagar.

Människokolatin, utspädd med vatten, använde man även till övergödning av vallar. Latinen samlades i tunnor, som hördes ut på vallen. Sedan vattnet späts på, östes innehållt ut med en stor skv. Det kallades att "ösa ut tunnorna", ös ät tänen [ös (öst, öst) 'ösa'; tän (-a; -el. -u, -en) f. 'tunna']. Skämtsamt kallades en dylik tunna även för "äppel-

lunna", ä pe t ä n f.

Gödseln spriddes på åkern med handredskap, äldst med huggjorda spadar (se sid. 5!) och sedan med grep. Sprida gödsel heter brä dä g g z "breda dyngan" el. brä ut dä g g z "breda ut dyngan", även snör ut dä g g z "kasta ut dyngan". [brä (bräd, brät) "breda"; snör (snöd, snöt) "smöra" 'kasta'. Större klumpar av gödseln slogos sönder med "harvpinnräfsa" (se sid. 3!) Gödseln kunde spridas antingen före plöjningen eller också efter. I det förra fallet "vältades" (= plöjdes) gödseln ned, vält nr dä g g z "välta ned dyngan", i det senare harvades den ned, här v nr ~ eller tsj nr ~, "harva ned dyngan" eller "köra ned dyngan".

IV. Vår- och höstsädd.

Det gemensamma namnet för alla

vårarbeten på åkern är vorān (-a) f. "vår-
and". Tillreda åkern och så säden kallas att
"vårandgöra", vorāndzöra [dzöra (dzöut,
dzoutr) 'göra']. Även "säsand", säsān f.,
finnes.

Uttryck för att jorden är lämplig att
bearbeta äro jöuka ger nou för "jorden är
nog torr", och motsatsen jöuka ger för bläut
"jorden är för blöt" eller "för sur", för säer.
Jorden är "lucker" = lauteer, 'hård', hot.

Utsäde heter ser (-a;) f. "säd".
Två uttryck som "sädeskom", säsköun (-a;) n,
säshäver (-η) m. "sädeshavre" och säspotötis
"sädespotatis" äro vanliga.

På sanka marker brukade man
harva och så, medan tjälen ännu var kvar
i jorden, för att hästen inte skulle sjunka
ner i dyn. Det kallades att "så på tjälen"

sö opa þjótan [sö (söd, sot) 'sä' och þjóta (-ni) m. 'hjäl']. På gammal åker sådde man direkt på den plöjda jorden, "sä på vältan", sö opa välta, och harvade efteråt, men snart harvade man efter "vältningen" och sådde sedan.

Före sådden harvade man med "grevharva", "gasharva", "al" etc., för vilka redskap redogjorts i det föregående. Var åkern bemängd med torvor och dyl., körde man med "rullharva", som slit sönder torvorna. Harvningen utfördes vanligen snett över plogfärorna, "harva snett", härv snét, men ofta längs färorna, undantagsvis tvärsöver, härv tvärs över "harva tvärsöver". Att köra med harven från den ena änden av åkern till den andra kallades att "köra en resa" eller "ett varv", þjóyr rés eller wörv [rés(-a)

- el. -u, -en) f. 'resa'; wærv (-e; -, -a)n.
'warr'].

Vid harvningen brukade man hacka sönder större torvar med jor^ddyka, häk sut färven, "hacka sönder torvorna" [häk (häke, häke) 'hacka']. Detta arbete utfördes av husbonden, medan t.ex. någon av hans pojkar körde harven.

Sädden borde ske vid Urbanns, den 25 maj, ty det var "rätta sädes tiden", reta ses-tän, eul. gamla märken. Ett annat tecken var, "när björklöven voro så stora som musöron". I praktiken fick man emellertid rätta sig efter värens karaktär och jordens fuktighetsgrad. I allmänhet kan sägaden ske under sista veckan i maj och första veckan i juni. Man borde emellertid inte spara med att få utsädet ned i

jorden, även om våren var kall. Ett ord-
språk sade nämligen: "Lä i påsen och skära
i pärken" och ett annat: "En dag på våren
är lika värdefull som en vecka på hösten".
Helst skedd sädde på kvällen, därför att det
då rådde vindstilla, varigenom säden kunde
spridas jämnt och fint.

Läningen skedd för hand. Utsä-
det bars eller kördes till åkern beroende på
avståndet. Det var huvudsakligen kvinnor,
som sädde. "Läerskan", sø æ k (-a; -el. -u,
-e. -u) f. var vanligen gårdens värdinna.
Att 'sä' heter so (söd, sof) f. man sädde
endast med ena handen. Utsädet bars i en
korg på vänstra armen, "sädskorgen", sæs-
kær (-rjen; -el. -rje, -rjan) m. Den var
oval till formen. Dess sidor utgjordes av
en enda kring bottnen hopbjud skiva av asp,

vilken kallades "rände", $r\ddot{a}nt$ (-e; -, -a) n.
 Handtaget var av trä och fastspikat vid "rändet".
 Ibland voro sädeskorgens sidor försedda med målningar, så t. ex. hos Rob. Nymän i Ytterbyn, där en sädeskorg funnits, på vilken husbonden jämte ^{häst} och "vält" voro avbildade samt värdinnan med sädeskorgen på armen.

Den rensa av åker, som säddes, under det man gick ett slag över åkern, kallades "våne", $v\ddot{a}ne$ n. Den borde vara 10 steg bred. På långa legar satte man vid sävningen upp stakar som ögonmärke. Om särskan sädde havre, som på grund av sin mörka färg ej syntes så bra på marken, brukade hon dra ett strick med ena foten för att utvisa, var den besädda delen slutade. Lämnades en fläck av mistag obsädd på åkern, sades särskan

ha "sätt sig en grav", söt se i gräv. Auking-
en skulle hon eller hennes make dö inom
den närmaste tiden.

Såden myllades ned med "haro-
pinnsräfsa" eller pinnharo och senare även
med rullharo. Det kallades att "köra ned
såden", om nedmyllningen skedde med haro-
tjyr nr sēra. Därvid dubbelharvades åkern
på det sättet, att endast harvans ena
hälft gick på den öharvade delen av åkern,
medan den andra hälften gick på den del som
redan harvats. Skulle åkern igenläggas till
vall, sådde man gräsfrö efter harvningen.
Detta packades sedan fast i jorden vid "kult-
ningen" (se nedan!) "gräsfröst" var endast
avskrap efter höst i höboden, vilket man
samlade ihop på våren. Det kallades "hösör"
hösēur (-η;) m. - uttryckt för att sådden

avslutats är "vi ha gjort bort varandra", vi
 ha dzöut bat voräna

Efter sädens nedmyllning vältade
 man, vilket kallades att "kulta", bäult (bäult,
bäult). Någon särskild dagordning hade man
 inte under säningstiden, man arbetade så
 gott som natt och dag.

Odling av ärtor, böror och lin
 har endast förekommit undantagsvis. Rorer ha
 odlats i något större utsträckning. Så rovfro
 heter så roen "sätta rovrorna", är. så
roen "så rovrorna" [sät (sät, set) 'sätta';
ro (-a; -el. -u, -en) f. 'rova']. Rorfrö såd-
 des med nypporna i en uppdragen fära, var-
 efter jorden tillplattades omkring fröna med
 en skottkärra, vars hjul kördes längs färan.
 Senare användes naturligtvis rovsäningsma-
 skin; rosä^{ns}ys masin (-; -el. u, -an) m.

Den roväker hette rövlät (-e; -i, -a) n. "rov-land".

Trädgårdstjapporna eller "bryddgårdarna" kräyd göt (-n; -el.-u, -an) m. gödslades och spadades samt harvades med "harvpinnsräfsa", varefter de indelades i sängar med gångar emellan. Det var huvudsakligen kålrötter, som odlades där, senare äv. morötter, rödbetsar etc. Kålrotsplantor drogos upp på kulljord.

"Sätta potatis" hette sätta potötes.

"Potatislandet" bereddades och gödslades som vanlig åker. Med gödslade man med hästgödsel och "färkätte". Ibland gick en person och strödde hästgödsel el. "färkätte" direkt på potatisen, sedan den sattes i färan. De, som ej hade en häst, satte potatisen med spade, vilket kallades att "stöta ned potatisarna", stöt n r potötesen. Det äldsta inom orten kända

tillvägagångssättet lär ha varit, att man
 gjorde ett hål i marken med en stake och
 sedan fällde ned sättpotatisen i hålet, varefter
 detta tillhögptes. - Potatisen kunde också
 sättas med myll (se sid. 10 & 11.). Därvid sat-
 te man potatis i två eller tre fåror efter
 varandra, medan den tredje resp. fjärde få-
 ran blev "tomfår", tomfår (-a, -el.-u, -en) f.
 De förra kallades "potatisfåror", potatisfår f.
 Numera sättes potatisen endast i varannan
 fåra. Att sätta potatis med myll kallas att
 "mylla ned potatisarna", måll n potatisen.
 [måll (målle, målle) 'mylla']. Sättpotatis
 heter säspotatis (-a, -el.-u, -en) f. "sädspotatis".
 Större potatisar sönderdelas, stgöra stg
 potatisen "skära sönder potatisarna".

Då potatisblasten kommit upp
 harvades potatislandet med slättharv för att

mota ogräset eller också rensades "landet"
 för hand. Något senare på sommaren hacka-
 des roo. och potatisland med hacka, varefter
 kupningen skedde genom att "tomfärorna"
 "drags upp" med nyll, dro op potatis-
 lät färem "dra upp potatislandfärorna."
 Färorna kunde också skottas upp med spade,
 vilket kallades att "mocka upp färorna", miska
 op färem.

Landsmålsarkivet Uppsala 8824
 Ernst Lundbäck, 1935. NEDERKALIX

NB.
 Frgl. 27